

А. А. СТАНКЕВИЧ

(г. Гомель, УА "Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны")

ФІГУРАЛЬНЫЯ ПРЫЁМЫ ВЕРБАЛІЗАЦЫІ ЗМЕСТУ БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ ЗАГАДАК ПРА ШКОЛУ, АСВЕТУ І КУЛЬТУРУ

У артыкуле на матэрыяле беларускіх народных загадак пра школу, асвету і культуру даследуюцца фігуральныя прыёмы вербалізацыі іх зместу, звязаныя з іншасказальнай формай выказвання. Пры гэтым вызначаюцца асноўныя лінгвістычныя мадэлі кадзіравання дэнатата – тыпы метафарычнага пераносу ў загадках-метафарах, характарыстыка знешніх і ўнутраных функцыянальных прыкмет загаданых рэалій ў загадках-апісаннях, прыём супрацьпастаўлення ў адмоўных загадках, ілакуцыйныя адметнасці загадак-пытанняў і мініяцюр. Акрэсліваецца выяўленча-выразны патэнцыял адзначаных фігуральных прыёмаў у народных загадак пра школу, асвету і культуру.

Сучасная тэорыя маўленчых жанраў выдзяляе прамыя і ўскосныя тактыкі ўзаемадзеяння. Прамыя тактыкі камунікацыі з'яўляюцца сітуацыйна незалежнымі і грунтоуюцца на лагічных законах пабудовы выказванняў [1]. Ускосныя, непрамыя тактыкі камунікацыі, звязаныя з пэўнымі кантэкстна-сітуацыйнымі ўмовамі, засноўваюцца на паралагічных законах вербалізацыі падразумяваемага сэнсу [2, с. 173]. Паколькі ўскосныя тактыкі заснаваныя на непрамым, нелітаральным выражэнні зместу праз аналогію, асацыяцыю, намёк, жарт, іх называюць таксама фігуральнымі. Прынцыпы і прыёмы фігуральнага выражэння грунтоуюцца на выкарыстанні фігур, пад якімі разумеецца адхіленне ад звычайнага спосабу выражэння [2, с. 174]. Як адзначае Т. Р. Хазагераў, усе фігуры пабудаваны на адным прынцыпе – супастаўленні, спалучэнні, асацыяванні слухачом двух знаёмых простых уяўленняў з мэтай фарміравання ў яго трэцяга, больш складанага, раней яму незнаёмага [3, с. 119].

У народных загадках, якія з'яўляюцца адным з самых цікавых і займальных малых жанраў вуснай народна-паэтычнай творчасці, актыўна выкарыстоўваюцца ўскосныя, фігуральныя тактыкі вербалізацыі зместу, звязаныя з іншасказальнай формай апісання загаданага прадмета. Як адзначаюць даследчыкі, «для загадкі характэрна своеасаблівае збліжэнне двух, нярэдка далёкіх адзін ад аднаго, прадметаў, з'яў прыроды або жывых істот» [4, с. 77]. «З усіх жанраў беларускага фальклору загадкі найлепшым чынам ілюструюць і пацвярджаюць незвычайныя моватворчыя здольнасці народа» [5, с. 210].

Загадкі маюць пазнавальнае значэнне, акрамя таго, яны садзейнічаюць развіццю мысленчай здольнасці чалавека, фарміраванню навыкаў лагічнага разважання і развіваюць наглядна-вобразнае ўспрыманне прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці.

У беларускіх народных загадках адлюстраваны прыродны свет, матэрыяльны побыт чалавека, яго гаспадарчая дзейнасць, адукацыйная і культурная сферы, грамадскія і сямейныя адносіны.

Аб'ектам аналізу ў артыкуле з'яўляюцца беларускія народныя загадкі пра школу, асвету і культуру, змешчаныя ў зборніку «Загадкі» (серыя «Беларуская народная творчасць») [6], мэтай – вызначэнне фігуральных прыёмаў, звязаных з іншасказальнай формай вербалізацыі зместу ў адзначаных загадках.

Семантычную структуру народнай загадкі, як лічаць даследчыкі, можна разглядаць з пазіцыі ўзаемасувязі трох яе кампанентаў: загаданага аб'екта, або *дэнатата*;

аб'екта, які замяшчае, ці кадзіруе дэнатат – *субстытута, замяшчальніка, рэпрэзентанта*, і так званага “*вобраз*”, апісання, прымяняльнага да абодвух аб'ектаў. Апісанне ствараецца на аснове розных відаў асацыяцыйных сувязей [7, с. 198].

Загадкі пра школу, асвету і культуру, як і іншыя тэматычныя групы, заснаваны на супастаўленні розных зашыфраваных прадметаў і з'яў і іх субстытутаў паводле падобных, блізкіх знешніх або ўнутраных якасцей і ўласцівасцей.

Адной з самых істотных адметнасцей дыскурсу народных загадак з'яўляецца іншасказальная форма выражэння яго зместу. Даволі актыўна ў іншасказальнай форме зместу аналізуемых загадак удзельнічае метафара. У некаторых загадках пры іншасказальнай вербалізацыі назваў прадметаў і з'яў школы, адукацыі і культуры выкарыстоўваюцца антрапаморфныя вобразы: «*У школе жыве, з вучнямі дружыць і кожнаму верна служыць*». Парта [6, № 3467]; «*За лесам палянскім, за полем лясанскім крычыць Кацярына голасам шатанскім*». Труба [6, № 3101]; «*Б'юць яго рукамі, б'юць яго нагамі, ён не скардзіцца, не плача, моўчкі лётае і скача*». Мячык [6, № 3234]. У антрапаморфны код пры іншасказанні ўключаюцца таксама саматызмы: «*Хто гаворыць на ўсіх мовах?*». Язык [6, № 3275].

Структурна-семантычнае мадэляванне зместу ў беларускіх народных загадках пра школу, асвету і культуру ўключае таксама арнітаморфны код: «*Крылляў не маю, а хутка лятаю, сам мяне выпусціш, ды потым не зловіш*». Слова [6, № 3063]; «*Галубачка белая ў хату заляцела, а дзе і што сустракала, пра ўсё расказала*». Газета [6, № 3470]; «*Певень пье на варотах, высунуўшы язык з рота*». Званок [6, № 3068].

Адным са спосабаў выражэння фігуральнай тактыкі маўленчага ўздзеяння ў дыскурсе аналізуемых загадак з'яўляецца алегорыя: «*Белае поле, чорнае насенне разумны сее*». Пісьмо [6, № 3049]; «*Белае поле, чорнае насенне, хто яго сее, той разумее*». Кніга, пісьмо [6, № 3026] – (насенне = літары, поле = папера, сеяць = пісаць), да якой набліжаецца сімвал: «*З выгляду – мячык на восі стаячай, а сіла такая – усю зямлю трымае*». Глобус [6, № 3064] – (глобус – сімвал зямнога шара).

У складзе загадак пра школу, асвету і культуру сустракаюцца таксама загадкі-апісанні. У адрозненне ад іншых тыпаў, у загадках-апісаннях не называецца аб'ект-субстытут, які кадзіруе дэнатат, а ўказваюцца яго разнастайныя прыкметы, што ўключаюцца ў алгарытм разгадкі. Гэта можа быць знешні выгляд, форма, месца знаходжання, прасторавае характарыстыка, дзеянне, матэрыял вырабу, прызначэнне прадмета. Апісанне дэнатата з'яўляецца, як правіла, комплексным і ўключае некалькі адметных уласцівасцей загаданага прадмета: «*Усё там: і зямля, і неба, і вада*». Кніга [6, № 3033]; «*Без душы, без цела за сто міль ляцела*». Пісьмо [6, № 3043]; «*І поўна, і роўна – канцы граюць*». Дудка [6, № 3107]; «*Сам пусты, голас густы, дроб выбівае, людзей сабірае*». Барабан [6, № 3109].

Даволі часта ў складзе аналізуемых загадак сустракаюцца загадкі-пытанні, у якіх выражаецца зварот да адрасата і падкрэсліваецца маўленчая інтэнцыя аўтара. Такія загадкі актывізуюць увагу адрасата і ажыўляюць форму выражэння зместу, надаюць дыскурсу размоўную інтанацыю, якая стварае займальнасць і экспрэсіўнасць выкладу. Зашыфраваным дэнататам у загадках-пытаннях можа быць асоба: «*Які бацька кожны дзень дзяцей пералічвае?*» Настаўнік [6, № 3464]; «*Якая птушка імя пісьменніка носіць?*». Гогаль [6, № 3258]; канкрэтны прадмет: «*Як тая рэч завецца, што цэлы год лічыць і ніколі не саб'ецца?*». Каляндар [6, № 3472]; «*Што ў першы дзень года пачынаецца, а ў апошні канчаецца?*» Каляндар [6, № 3473]; «*Якое лісце ўдзень на аднаму лістку асыпаецца?*». Лісткі календара [6, № 3474]; «*Што плача, а слёз не мае?*». Скрыпка [6, № 3280]; дзеянне і час яго: «*Калі адзін піша белым на чорнаму, а ўсе астатнія чорным на беламу?*». На ўроку ў школе [6, № 3466]; адцягненае паняцце: «*Без чаго на свеце нічога не бывае?*». Без назвы [6, № 3284]; «*Без чаго чалавек не можа жыць?*». Без імені [6, № 3285].

Займальнасці аповеду і актывізацыі ўвагі адыгрывае ў загадках таксама зварот да адрасата ў форме загаднага ладу дзеяслова: «*Кінь на зямлю – не разаб'ецца, кінь на ваду, то расплывецца*». Папера. [6, № 3037]; «*Дай піць – будзе гаварыць*». Пяро, чарніла [6, № 3060].

У асобную групу можна выдзеліць загадкі, складзеныя ў выглядзе невялікай мініяцюры, у якой, найчасцей ад імя першай асобы, іншасказальна распавядаецца пра асаблівасці загаданай рэаліі: «*Яе мы сябрам называем, яна ж нам тайны адкрывае, мы з ёй павінны век дружыць, бо вучыць нас на свеце жыць*». Кніга [6, № 3036]; «*Заўсёды я тонкая і худая, ды ў тым мая сіла, што п'ю я чарніла*». Прамакатка [6, № 3055].

У навуковай літаратуры загадкі паводле формы выкладу зместу традыцыйна падзяляюцца на станоўчыя і адмоўныя [8]. У станоўчых загадваемыя прадметы і іх метафарычныя эквіваленты супастаўляюцца на аснове падабенства па розных прыкметах. У адмоўных загадках праводзіцца аналогія з прадметамі і з'явамі, якія не маюць ніякіх адносін да зашыфраванага дэнатата, але валодаюць падобнымі адзнакамі і якасцямі. Такія загадкі прымушаюць адрасата разважаць і падказваюць правільны шлях разгадкі: «*Без языка, а гаворыць*». Кніга [6, № 3023]; «*Не чалавек, а размаўляе*». Кніга. [6, № 3024]; «*Не куст, а з лістамі (лісточкамі), не кашуля, а пашыта*». Кніжка [6, № 3028]; «*Без крылляў, а ляціць, без языка, а гаворыць*». Пісьмо [6, № 3044].

У залежнасці ад колькасці суадносін загаданых прадметаў і іх замяшчальнікаў у складзе большасці разглядаемых загадак выдзяляюцца загадкі з адным загаданым дэнататам, хаця сустракаюцца таксама загадкі з двума: «*Зямля белая, насенне чорнае, пяцёра аруць, двое сочаць, адзін кіруе*». Кніга і чалавек [6, № 3027] і трыма зашыфраванымі прадметамі: «*Тры браты на адным кані па белым полі едуць*». Пальцы, ручка, папера [6, № 3061]; «*Плыве без повада, расце без караня, а плача без слёз*». Вада, камень, скрыпка [6, № 3099].

Асобныя загадкі разглядаемага зместу можна кваліфікаваць як задачу, прыведзеныя ў ёй колькасныя дадзеныя (лічбы, падлікі) падказваюць яе адгадку: «*Дваццаць два чалавекі забіць мяне хочуць; як заб'юць, адзінаццаць радуюцца, адзінаццаць сумуюць, а я жывы застаюся*». Футбольны мяч [6, № 3477].

Адметнасцю многіх аналізуемых загадак з'яўляецца спалучэнне ў іх структуры некалькіх прыёмаў іншасказання: «*Ноччу маўчыць, удзень гамоніць, маці другая, дзяцей навучае*». Школа [6, № 3022] – алегорыя + увасабленне; «*Ходзіць каля лесу, крычыць кукарэку, не курыца, не пяхух – дзеравяны нос*». Дудка [6, № 3103]; «*Не куст, а з лісточкамі, не рубашка, а сшыта, не чалавек, а расказвае*». Кніга [6, № 3030]; «*У школе жыве і хоць нямая і не рухаецца, а кожнага навучыць, як сядзець і стаяць, як пісаць і чытаць*». Парты [6, № 3469] – апісанне + метафара.

У структуры многіх загадак пра школу, асвету і культуру прысутнічае антытэза, якая ўзмацняе экспрэсію выражэння іх зместу: «*Белае поле, чорнае насенне разумны сее*». Пісьмо [6, № 3049]; «*Дзень прыбывае, а ён убывае*». Каляндар [6, № 3066]; «*Яна нарадзілася, але ніколі не ўмірае, хто з ёю пазнаецца, ніколі ўжо не растаецца*». Пісьменнасць [6, № 3465]; «*Ляжыць – маўчыць, а возьмеш – заплача*». Скрыпка [6, № 3091].

Такім чынам, у беларускіх народных загадках пра школу, асвету і культуру выкарыстоўваюцца разнастайныя спосабы іншасказальнай вербалізацыі іх зместу: ужываюцца розныя тыпы метафарычнага пераносу ў загадках-метафарах, прысутнічае комплекснае апісанне знешніх і ўнутраных функцыянальных прыкмет загаданых рэалій у загадках-апісаннях, ужываецца прыём аксюмарану ў адмоўных загадках, падкрэсліваецца ілакуцыйны аспект у загадках-пытаннях. Фігуральныя прыёмы маўленчага выражэння, заснаваныя на выказванні зместу праз намёк, аналогію, падтэкст, якія актыўна выкарыстоўваюцца ў народных загадках пра школу, асвету і культуру, з'яўляюцца важным сродкам стварэння выразнасці, займальнасці і дасціпнасці іх дыскурсу.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1 Дементьев, В. В. Непрямая коммуникация и её жанры [Электронный ресурс] / В. В. Дементьев. – Саратов, 2000. – Режим доступа: <https://search.rsl.ru/ru/record/01000691084>. – Дата доступа: 28.09.2023.

- 2 Ключев, Е. В. Риторика. Инвенция. Диспозиция. Элокуция: учебное пособие для вузов / Е. В. Ключев. – М. : Приор, 1999. – 272 с.
- 3 Хазагеров, Т. Г. Общая риторика: курс лекций; Словарь риторических приёмов / Т. Г. Хазагеров, Л. С. Ширяева ; отв. ред. Е. Н. Ширяев. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 320 с.
- 4 Восточнославянский фольклор: Словарь научной и народной терминологии / Редкол.: К. П. Кабашников (отв. ред.) и др. – Минск : «Навука і тэхніка», 1993. – 478 с.
- 5 Беларуская мова: Энцыклапедыя / Беларус. энцыкл.; пад рэд. А. Я. Міхневіча; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – 657 с.
- 6 Загадкі. Рэд. А. С. Фядосік. (АН БССР. Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. Беларус. нар. творчасць). – Мінск : «Навука і тэхніка», 1972. – 448 с.
- 7 Титова, Н. Г. История и изучение народных загадок в отечественном и зарубежном языкознании // Современная филология: материалы междунар. науч. конф. (г. Уфа, апрель 2011 г.). – Уфа : Лето, 2011. – С. 197 – 203.
- 8 Лазутин, С. Г. Поэтика русского фольклора: Учеб. пособие для филол. фак. ун-тов / С. Г. Лазутин – М.: Высш. школа, 1981. – 221 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.infoliolib.info/philol/lazutin/2_1.html – Дата доступа: 03.10.2023.

The article examines figurative methods of verbalization of their content associated with the allegorical form of expression based on the material of Belarusian folk riddles about school, education and culture. At the same time, the main linguistic models of denotation encoding are determined – types of metaphorical transfer in riddles-metaphors, characteristics of external and internal functional features of hidden objects in riddles-descriptions, the method of opposition in negative riddles, illocutionary properties of riddles-questions and miniatures. The figurative and expressive potential of the marked figurative techniques in folk riddles about school, education and culture is determined.